

IRINA CHACHULSKA
 INSTYTUT SZTUKI, POLSKA AKADEMIA NAUK

GRADUAŁ CYSTERSÓW Z JEMIELNICY PL-WRU I F 418.
 NOWE USTALENIA I HIPOTEZY

Do grupy najdawniejszych cysterskich zabytków muzycznych na Śląsku należy trzynastowieczny rękopis PL-WRU I F 418¹, znany powszechnie jako graduał jemielnicki (il. 1)². Określenie to zawdzięcza nocie własnościowej, wpisanej jednakże dopiero w połowie XVII wieku³. Podobnie jak większość cysterskich liturgików śląskich, po 1810 r. księga ostatecznie trafiła do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu i obecnie wzbogaca jej rękopiśmienną kolekcję⁴.

- 1 Opis inwentarzowy rękopisu PL-WRU I F 418: *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis* – XIII w. (późniejsze warstwy rękopisu pochodzą z XV i XVII w.); ff. II+164; 335 x 240 mm; pergamin (późniejsze uzupełnienia są również na kartach papierowych); numer MSPL w bazie Manuscripta.pl: 05707 (<https://manuscripta.pl/manuscripts/47572/>, dostęp 29 XII 2022).
- 2 Konstanty Klemens Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)*, Wrocław 1992, s. 181; Jerzy Morawski, *Średniowiecze*, cz. 1, Warszawa 2006 (= *Historia Muzyki Polskiej* 1), s. 414; Jerzy Pikulik, *Polskie graduale średniowieczne*, Warszawa 2001, s. 9; Waclaw Schenk, „Rękopisy liturgiczne od XIII do XV w. w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu: II”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 6 (1963), s. 196; Andrzej Wałkowski, *Skrytoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII w.*, Zielona Góra–Wrocław 1996, s. 227.
- 3 Zob. f. 2r: „Liber S. Mariae et B. Jacobi Maioris in Gemelnitz sub Reverendissimo Domino Matthaео Schlegelio vigilantissimo per Fratres eiusdem monasterij restauratus Anno Domini 1652, pro quibus pius lector Deum precetur roganter”. W księdze brak naklejki Büschinga, ale rękopis jest wymieniony w katalogu Friedricha z 1823 r., zob.: Johann Christoph Friedrich, *Catalogus codicum scriptorum qui in Bibliotheca Regia ac Academica Wratislaviensi servantur*, 1821–23; zob. też: W. Schenk, „Rękopisy liturgiczne”, s. 196.
- 4 Poza jednym źródłem znajdującym się w Bibliotece Narodowej (sygn. rkps 12496 IV), dostępnym w bibliotece cyfrowej POLONA (<https://polona.pl/item/graduale-cisterciense,MjJzMzQ2MQ/4/#info:metadata>, dostęp 12 XII 2022), wszystkie rękopisy cytowane w niniejszej publikacji – oznaczane dalej za pomocą ich sygnatur: I F 418, I F 399, I F 403 I F 415, I F 414, I F 411 – przechowywane są w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu i dostępne w cyfrowym inwentarzu *Inventarium Manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis* PINAX wraz z ich podstawowym opisem: <https://pinax.bu.uni.wroc.pl/prod/>, dostęp 12 XII 2022.

W literaturze przedmiotu czas powstania oryginalnej części kodeksu określany jest różnie, niemniej zawsze mieści się w granicach XIII stulecia⁵. Ostatnią próbę datacji rękopisu podjął paleograf Konstanty Jażdżewski, który wskazał na rok 1245, nie uzasadniając jednak przyjęcia tak dokładnej daty⁶. Tenże badacz rozpoznał w piśmie jednej karty (f. 70) rękę słynnego lubiąskiego kopisty Jakuba – jedyne wymienionego z imienia w nekrologu lubiąskim skryptora – działającego już na początku XIII wieku⁷. Zarówno Konstanty Jażdżewski, jak też później Andrzej Wałkowski uznali tę kartę za starszą od części zasadniczej rękopisu – Jażdżewski wskazuje na około 1230 r. (kres działalności skryptorskiej mnicha Jakuba)⁸, Wałkowski zaś na 1212–22 (okres działalności kancelaryjnej mnicha Jakuba) – sugerując jej pochodzenie z innego, niezachowanego graduła Jakuba⁹. Pomimo obecności w rękopisie tej jednej sporządzonej przez skryptora Jakuba, a więc lubiąskiej karty – która, nawet gdyby nie należała do warstwy pierwotnej księgi (jak to sugerują wspomniani badacze), to jednak najpóźniej w XVII w. musiała już zostać dołączona, o czym świadcząby ciąg dalszy kompozycji na kolejnej karcie papierowej (f. 71r)¹⁰ – żaden ze wspomnianych badaczy nie próbował łączyć losów manuskryptu ze skryptorium w Lubiążu. Dziwi wręcz, iż obaj pomijają graduła (poza kartą z pismem Jakuba) w swoich obszernych badaniach paleograficznych poświęconych księgom lubiąskim oraz powstałym w skryptoriach lubiąskich filii (Henryków, Kamieniec Żąbkowski, Trzebnica¹¹).

Za miejsce powstania rękopisu I F 418 uznaje się powszechnie Rudy Wielkie – klasztor macierzysty cystersów jemielnickich¹², którego fundacja została sfinalizowana

- 5 Fritz Feldmann datuje kodeks I F 418 na początek XIII w. (na jego datację powołuje się Janka Szendrei), z kolei Ernst Kloss, a za nim Franciszek Wolnik, wskazuje na II poł. XIII wieku. Dokładnie czas powstania rękopisu określa Konstanty Jażdżewski – około 1245 r., zaś Jerzy Morawski i Jerzy Pikulik w swoich monografiach podają wiek XIII bez dokładniejszego sprecyzowania, zob.: Fritz Feldmann, *Musik und Musikpflege im mittelalterlichen Schlesien*, Breslau 1938, s. 28; Janka Szendrei, „Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku”, w: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 194; Ernst Kloss, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 21; Franciszek Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 163; J. Morawski, *Średniowiecze*, s. 348; J. Pikulik, *Polskie graduły średniowieczne*, s. 9.
- 6 K. Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 181.
- 7 Konstanty Jażdżewski, „Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej ćwierci XIII wieku”, *Studia Źródloznawcze* 21 (1976), s. 20; K. Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 181.
- 8 K. Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 202.
- 9 Andrzej Wałkowski, „Lubiąskie rękopisy muzyczne z XIII w. na tle badań nad skryptoriami cystersów. Nutacja diastematyczna”, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum* 18 (2014), s. 17; A. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 227, 230.
- 10 Kontynuacja paschalnej antyfony *Vidi aquam*.
- 11 Konwent cysterek trzebnickich znalazł się pod jurysdykcją opata lubiąskiego od 1220 r., zob.: F. Wolnik, *Liturgia*, s. 98–99.
- 12 J. Szendrei, „Notacja liniowa”, s. 194, przyp. 21; F. Feldmann, *Musik*, s. 27–28; Katarzyna Morawska, *Średniowiecze*, cz. 2, Warszawa 1998 (= Historia Muzyki Polskiej 1), s. 130, 416. Katarzyna Morawska błędnie wymienia graduła I F 418 jako rękopis piętnastowieczny. W. Schenk w jednej ze swoich publikacji, poruszając aspekt iluminacji w kodeksach śląskich, wymienia graduła I F 418

w latach pięćdziesiątych XIII w.¹³; można także spotkać się ze wskazaniem na samo skryptorium jemielnickie¹⁴. Ponieważ jednak fundacja opactwa jemielnickiego została dokończona dopiero niedługo przed rokiem 1289, produkcja ksiąg liturgicznych w XIII w. była tu jeszcze niemożliwa¹⁵. Jak wykazują badania poświęcone bibliotekom i piśmiennictwu cystersów na Śląsku, sporządzanie kodeksów w skryptorium nowo ufundowanego opactwa następowało po upływie około dwudziestu pięciu lat od momentu jego fundacji, w tym pierwszym okresie natomiast mnisi korzystali z wyposażenia otrzymanego od klasztoru macierzystego. Zgodnie ze statutem 17. Kapituły Generalnej (1212 r.) miało to być dziewięć kodeksów, z których większość stanowiły *liturgica*¹⁶. Nawet w skryptorium rudzkim graduał I F 418 mógłby więc powstać jedynie wówczas, gdyby pochodził z samego końca XIII wieku. Ta sprzeczność zachodząca pomiędzy przypisaniem kodeksowi rudzkiego pochodzenia i datowaniem go na połowę XIII w. (Jażdżewski) przeszła jak dotąd niezauważona. Jeśli księga powstała w połowie stulecia, a tym bardziej wcześniej, to nie w Rudach Wielkich, jeśli zaś została sporządzona w skryptorium rudzkim, to nie wcześniej jak pod koniec wieku¹⁷.

Uznając rękopis I F 418 za produkt rudzki lub jemielnicki, a więc łącząc go z opactwem należącym do innej linii fundacyjnej niż Lubiąż¹⁸, paleografowie zajmujący się piśmem kodeksów lubiąskich (i filii lubiąskich) pominęli księgę w swoich badaniach¹⁹. Zarówno sprzeczności zaistniałe w literaturze dotyczącej graduału I F 418, jak też obecność w nim karty przypisanej lubiąskiemu mnichowi, nakazywałyby raz jeszcze spojrzeć na źródło w kontekście całej śląskiej grupy ksiąg cysterskich celem ustalenia jego właściwej datacji i proveniencji.

Ze względu na istotne uszkodzenia pierwotnej części rękopisu jego datowanie na podstawie zawartości liturgicznej jest utrudnione. Niemniej, na f. 141v widnieje należący do ręki zasadniczej wpis świadczący o czczeniu św. Idziego – „Egidii abbatis

w grupie kodeksów lubiąskich, w innej zaś pracy jedynie wspomina, iż jest to graduał cystersów z Jemielnicy, por.: Waclaw Schenk, „W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych?”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 21 (1970), s. 3, oraz tegoż, „Rękopisy liturgiczne”, s. 196.

13 F. Wolnik, *Liturgia*, s. 94–95.

14 J. Morawski, *Średniowiecze*, s. 394–395; Jerzy Pikulik, *Śpiewy alleluja o Najświętszej Maryi Pannie w Polskich graduałach przedtrydenckich*, Warszawa 1984 (= Muzyka Religijna w Polsce. Studia i Materiały 6), s. 48.

15 F. Wolnik, *Liturgia*, s. 97–98.

16 Andrzej Wałkowski, „Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego. Rozważania na tle badań piśmiennictwa cystersów”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 83 (2005), s. 112–113; K. Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 142; Andrzej Marek Wyrwa, „Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich”, w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. Jerzy Strzelczyk, Poznań 1992, s. 27–28.

17 M.in. J. Szendrei, zaliczając graduał I F 418 do grupy rękopisów z początku XIII w. (za Feldmannem), pisze o jego rudzkim pochodzeniu.

18 Lubiąż jest filią pfortyjską, zaś macierzyste opactwo Rud Wielkich stanowi Jędrzejów.

19 Tj. pominęli część zasadniczą, biorąc pod uwagę tylko kartę Jakuba (I F 418), zob.: K. Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 149, 181, 202; A. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 81; A. Wałkowski, „Lubiąskie rękopisy”, s. 17.

totum sicut de sancto Benedicto” – co oznaczałoby, iż księga powstała po 1221 r., kiedy to ów święty został wprowadzony do cysterskiego kalendarza liturgicznego²⁰.

Pod względem pisma muzycznego rękopis wykazuje ścisły związek ze źródłami śląskimi. W świetle badań porównawczych sytuuje się on w grupie źródeł datowanych na pierwszą tercję XIII w. (I F 399, I F 415, I F 403)²¹. Odpowiednio dla tego okresu pismo graduau zachowuje oryginalną (francuską) strukturę neum notacji cysterskiej²², jest także spójne kaligraficznie z notacją śląskich zabytków z pierwszych trzech dekad XIII w.:

– *punctum* w I F 418 jest jeszcze notowane bez wyrazistego zarysowania kątów, jedynie w kształcie zbliżonym do rombu, zaś w kontekście neum *climacus* (pierwszy dźwięk neumy) i *porrectus* czy też innych złożeniach neumatycznych jak *torculus resupinus* jest często zaokrąglone

<i>punctum</i>	<i>climacus</i>	<i>porrectus</i>	<i>torculus resupinus</i>
			

– element wskazujący dźwięk w neumie *virga* czy też wyższą nutę w *pes*, jest jeszcze nierzadko kreślony za pomocą pociągnięcia na ukos krótkiej linii nieco zwężającej się ku górze w lewo

<i>virga</i>	<i>pes</i>
	

Taki sposób notowania główki nutowej charakterystyczny jest dla źródeł wcześniejszych (z początku XIII w., szczególnie ksiąg przepisanych przez skryptora Jakuba i stopniowo zanika w źródłach późniejszych,

– ponadto, w piśmie muzycznym graduau I F 418 obserwować można jeszcze dążenie do prowadzenia ciągłej linii z miękkim zaokrągleniem w miejscu zmiany kierunku pióra (np. zgięcia linii w *clivis* czy *torculus*), także swoistego dla źródeł z początku wieku²³

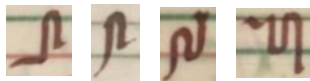
20 Statut 15, zob. *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1112 ad annum 1786*, wyd. Joseph Marie Canivez, Louvain 1933–41, s. 43. Św. Idzi jest także obecny w innych księgach cysterskich na Śląsku (np. w I F 414 z lat czterdziestych XIII w.).

21 Rękopisy są dostępne w cyfrowym inwentarzu, zob. przyp. 4.

22 O notacji cysterskiej m.in. zob.: J. Szendrei, „Notacja liniowa”, s. 192–193. W przypadku notacji muzycznej graduau I F 418 brak konsekwencji w notowaniu neumy *porrectus* – czasem z główką nutową skierowaną w lewo (zgodnie z oryginalną strukturą tej neumy w notacji cysterskiej), czasem w prawo. Podobnie jest w najstarszym lubiąskim antyfonarzu I F 399.

23 Prowadzenie ciągłej linii charakterystyczne jest dla praktyki notacyjnej zachodnich ziem niemieckich, zob. graduau z Burscheid D-DS Hs-931 z 1180 r., zob. <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/Hs-931/0001>, dostęp 19 X 2021.

zaokrąglenie linii w miejscu zmiany kierunku pióra

Biorąc pod uwagę termin *post quem* wyznaczony poprzez kryterium liturgiczne (po 1221 r.) oraz przesłanki paleograficzne, rękopis należałoby datować na l. 1222–ok. 1230²⁴. Taka datacja odrzucałaby całkowicie możliwość pochodzenia rękopisu ze skryptorium zarówno jemielnickiego jak rudzkiego.

Gdyby pochodzenia księgi doszukiwać się po kluczu linii fundacyjnej opactwa Jemielnickiego, jako kolejny wskazany powinien zostać Jędrzejów (fundacja w l. 1140–49) – macierz opactwa w Rudach. Jednakże pod względem pisma muzycznego rękopis mieści się w grupie źródeł reprezentujących cystersko-śląską (lubiąską?) szkołę paleograficzną²⁵, chociaż zastrzec należy, iż ze względu na brak zachowanych źródeł ze skryptorium jędrzejowskiego na tym etapie nie można całkowicie wykluczać możliwości pochodzenia księgi z rudzkiej macierzy.

Rozwiązanie kwestii pochodzenia księgi przynoszą badania pisma muzycznego graduła pod względem indywidualnych cech ręki kopisty i porównania jej ze wszystkimi rękoma pierwszej połowy XIII stulecia w źródłach śląskich (lubiąskich)²⁶. Pismo tejże ręki da się odnaleźć w powstałym w Lubiążu ok. 1225 r. antyfonarzu I F 403 (z henrykowską notą własnościową) przypisywanym mnichowi Jakubowi²⁷ – temuż samemu skryptorowi, który zapisał kartę 70 w opisywanym graduale (!). Antyfonarz, uznawany za dzieło Jakuba, faktycznie od końca siódmego systemu na f. 143r dokończony został przez innego kopistę²⁸ – głównego wykonawcę graduła jemielnickiego.

24 Powołując się na datację Jażdżewskiego (ok. 1245 r.), włączyłam nie tak dawno graduł I F 418 do grupy źródeł z drugiego trzdziestolecia XIII w., tymczasem księga jest nieco starsza, zob.: Irina Chachulska, „O trzech zabytkach muzyczno-liturgicznych z kolekcji Baworowskich przechowywanych w Bibliotece Narodowej”, *Muzyka* 66 (2021) nr 1, s. 59, 60, 67.

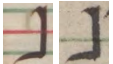

25 „Pojęcie szkoły paleograficznej pokrywa się nieraz z pojęciem skryptorium, ale niekiedy będzie to raczej skryptoryjny ośrodek, szereg skryptoriów, zwłaszcza wywodzących się z jednego pnia”, zob.: K. Jażdżewski, „Dzieła kaligraficzne”, s. 19, przyp. 1. Trzynastowieczne źródła cysterskie na Śląsku prezentują spójną grupę ksiąg wyróżniającą się pod względem kaligrafii muzycznej wśród ksiąg cysterskich innych regionów.

26 Wstępne badania paleograficzne źródeł lubiąskich obejmujące zapis muzyczny i słowny wskazują na praktykę zapisywania obu notacji przez jednego skrybę w skryptorium lubiąskim. Temu problemowi poświęcona zostanie moja odrębna praca.

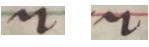

27 Datacja antyfonarza I F 403 jest oparta na kryteriach paleograficzno-ortograficznych ze szczególnym uwzględnieniem stosunku *ε* (*e caudata*) do *e* (*= ae*), zob.: K. Jażdżewski, „Dzieła kaligraficzne”, s. 22–23, a także: Konstanty Jażdżewski, „Litera «e» caudata w dokumentach: przyczynek do dziejów ortografii i paleografii”, *Studia Źródłoznawcze* 23 (1978), s. 39–52.

28 Jażdżewski w swojej monografii wymienia antyfonarz jako dzieło mnicha Jakuba (w całości), później to samo czyni Wałkowski, por.: K. Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 191; A. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 230. Ze starszej publikacji Jażdżewskiego poświęconej dziełom mnicha Jakuba wynika, iż autor odnotował, że ręką tegoż kopisty występuje tylko do f. 143r.

Najbardziej charakterystyczną cechą tej ręki, wyróżniającą ją spośród kopistów działających w trzynastowiecznym skryptorium lubiąskim, jest dość konsekwentne kreślenie pierwszego elementu neumy *pes* poprzez zwięzającą się w lewo linię ustawioną ukośnie w dół względem pionowej laseczki (zob. poniżej oraz il. 1).

	I F 418	I F 403 (od f. 143r)	I F 399	I F 415	I F 414	rps 12496 IV
<i>pes</i>						

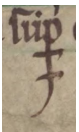
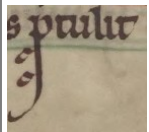
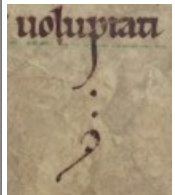
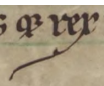
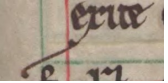
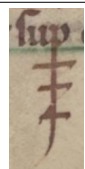
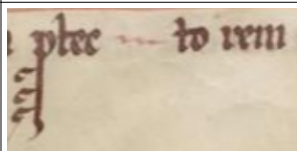
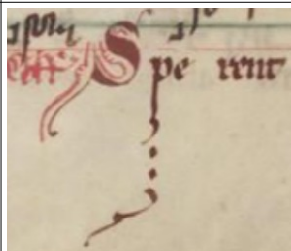
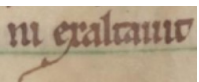
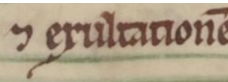
Charakterystyczna jest również prostokątna forma *clivis* z główką nutową w kształcie małego rombu z cieniutkimi kreszczkami po obu jej stronach – wprowadzającą i łączącą z laseczką – z wyraźną tendencją pisarza do kreślenia stosunkowo długich kreszczek po obu stronach główki; czasem główka przybiera kształt bardziej przypominający chorągiewkę niż romb.

	I F 418	I F 403 (od f. 143r)	I F 399	I F 415	I F 414	rps 12496 IV
<i>clivis</i>						

Do elementów odróżniających tę rękę od innych rąk „lubiąskich” należy również sposób zapisu klucza *f*, w którym z prawego ramienia pociągnięta jest jeszcze cieniutka, ale bardzo wyrazista kreszczka ukośnie w dół, przy czym podobne wykończenie tenże skryptor stosuje nieraz i dla kustosa.

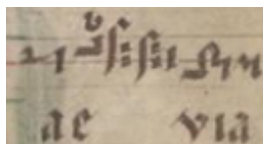
	I F 418	I F 403 (od f. 143r)	I F 399	I F 415	I F 414	rps 12496 IV
klucz <i>f</i>						
<i>custos</i>						

Choć analiza paleograficzna notacji muzycznej wyraźnie wskazuje na jedną rękę w obu przypadkach – końcowym fragmencie I F 403 oraz graduale I F 418 – konieczne są badania paleograficzno-ortograficzne pisma tekstu słownego, żeby z pewnością odpowiedzieć na pytanie, czy także on został powielony jedną ręką. Niemniej uwagę zwracają podobne zdobienia liter nie występujące w pozostałych śląskich źródłach z tego okresu (zob. tabela na s. 10).

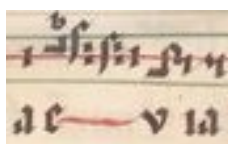
I F 403				
I F 418				

Nie ulega zatem wątpliwości, iż księga I F 418 spisana została w skryptorium lubiąskim – nie rudzkim, a tym bardziej jemielnickim – przez kopistę współpracującego z mnichem Jakubem. Niewykluczone, iż skryptor opisywanego graduau mógł być uczniem Jakuba, będącego jednym z najstarszych i najdłużej działającym kopistów lubiąskich, a na polu kodeksowym być może pierwszym²⁹. Lubiąską produkcję kodeksu I F 418 potwierdzałyby dodatkowo wpisy późniejsze – rozszerzenia niektórych introitów o wyrazy „alleluja” (na końcu) – naniesione w II poł. XIII w. przez innego kopistę lubiąskiego, który dla filii w Kamieńcu Ząbkowickim sporządził graduau I F 411. Opatrzanie tych introitów podwójnymi „alleluja” na końcu kompozycji udokumentowane jest po raz pierwszy właśnie w I F 411 – tu należą („alleluja”) do zapisu oryginalnego, podczas gdy w źródłach starszych pojawiają jedynie jako dodatek późniejszy.

I F 418, f. 102r – dopis na marginesie

I F 411, f. 68v – zapis oryginalny

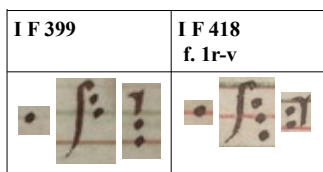

Nie zwrócono też jak dotąd uwagi na dwie karty nie należące do ręki zasadniczej graduau, choć pod względem paleograficznym prezentujące ten sam okres i szkołę skryptorską (I poł. XIII w., Lubiąż) – f. 1 i 5. Każda z tych kart spisana została przez innego skryptora. Pierwsza z nich (f. 1r–v) niewątpliwie stanowi część oryginalną księgi, bowiem na f. 3r–v należące do tego samego bifolium występuje pismo ręki

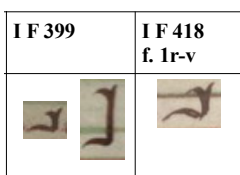
²⁹ Pomimo niedbałości ręki graduau jemielnickiego obserwować można wspólne cechy z pismem skryptora Jakuba.

zasadniczej, zaś na f. 2r jest kontynuacja kompozycji z f. 1r³⁰. Choć ani przez Jażdżewskiego, ani Wałkowskiego pismo pierwszej karty nie zostało przypisane żadnemu ze znanych skryptorów lubiąskich, cechy paleograficzne notacji muzycznej najwyraźniej wskazują na rękę wzmiankowanego już mnicha Jakuba. Co prawda neumy są tu kreślone z szerszymi odstępami pomiędzy liniami pionowymi (*clivis* itd.), to jednak rękę tego kopisty zdradzają (por. il. 2 i 3):

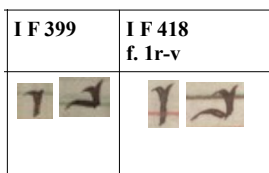
– konsekwentne notowanie tylko okrągłego *punctum* – zarówno izolowanego jak też w kontekście innych neum czy złożeń

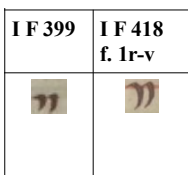
– kreślenie wybrzuszonego poziomego elementu neumy *pes*

– stosowanie charakterystycznego rozwidlenia laseczki *virgi* czy pionowego elementu neumy *pes*

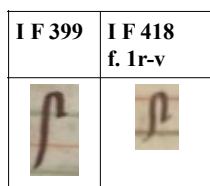

– zapis *strophici* dokładnie w kształcie przecinków

30 Pragnę serdecznie podziękować doktorowi Adamowi Poznańskiemu, pracownikowi Działu Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, za pomoc w ustaleniu struktury poszczególnych składek.

– prowadzenie ciągłej i zaokrąglonej linii przy zmianie kierunku pisma

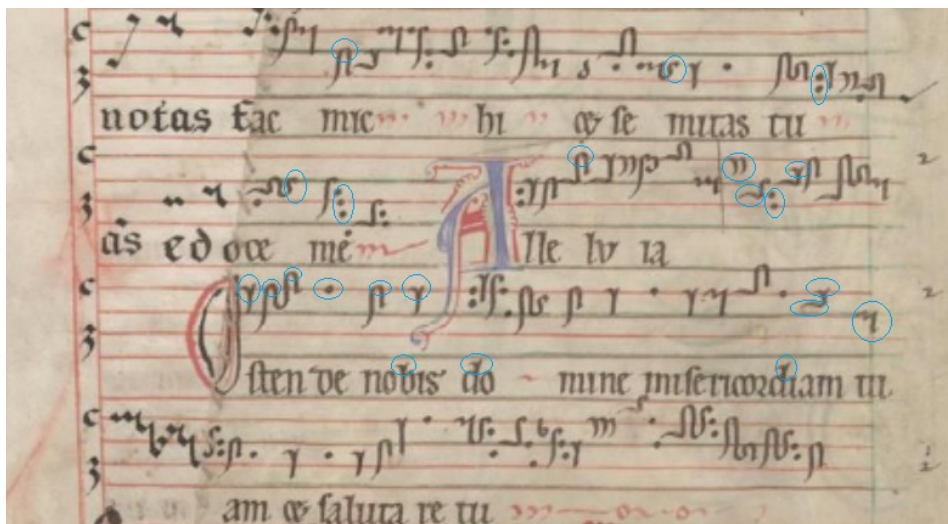

W przypadku tekstu słownego pismo rzeczywiście wydaje się odmienne od pisma skryptora Jakuba znanego nam z I F 399, I F 403, I F 415, a nawet z karty 70 graduau I F 418³¹ – m.in. brak bardzo charakterystycznego dla Jakuba rozwidlonego „a” – niemniej, biorąc pod uwagę możliwość zachodzenia zmian zarówno pod względem paleograficznym jak też ortograficznym w piśmie jednej ręki na przestrzeni 20–25 lat (okres aktywności pisarskiej Jakuba), jak też posługiwanie się różnego rodzaju pismem przez tego samego kopistę, konieczne jest przeprowadzenie dokładnej analizy paleograficznej w celu stwierdzenia lub wykluczenia możliwości spisania przez kopistę Jakuba tekstu słownego na pierwszej karcie graduau³². Godne uwagi jest to, że podobnie jak w notacji muzycznej (*virga, pes*), występują tu charakterystyczne dla Jakuba rozwidlenia laseczek (np. litery „d” czy „b”, zob. il. 2 i 3).

Jeśli chodzi o piątą kartę, nie ma pewności, czy należy do oryginalnej warstwy księgi, gdyż doklejona została do pergaminowej „piętki” pozostałej po obcięciu pierwotnej karty. Niemniej jednak, podobne doklejania do „piętek” mają miejsce także w przypadku kart spisanych ręką zasadniczą (zob. bifolio f. 62 i 69). Być może karty odcinał i doklejał siedemnastowieczny intrologator, który układał na nowo graduau, włączając do niego papierowe karty z brakującymi formularzami. Biorąc pod uwagę, iż zapis na piątej karcie jest współczesny zapisowi oryginalnemu (I poł. XIII w.), kontynuacja na f. 5r zapisu kompozycji rozpoczętej na karcie poprzedniej wydaje się wskazywać na jej pierwotną przynależność do księgi. Notacja muzyczna na tej karcie jest bardzo zbliżona do notacji graduau I F 415 z około 1220 r., o czym decydują (zob. s. 14):

31 W tym miejscu zostały wymieniony jedynie kodeksy sporządzone przez mnicha Jakuba, podczas gdy skryptor ten spisywał również dokumenty. Dokumenty spisane ręką Jakuba wymienia m.in. Andrzej Wałkowski (*Skryptoria*, s. 230).

32 Dzieła kaligraficzne tej samej ręki mogą znacząco się różnić, niemniej pozostaje własny styl i technika kopisty, pewne rysy szczególnie zdradzające jego indywidualność, zob.: K. Jażdżewski, „Dzieła kaligraficzne”, s. 20.

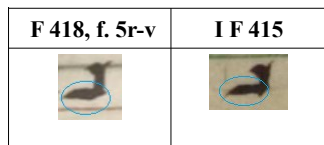

Il. 2. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Oddział Rękopisów, Ms. I F 418, fragment f. 1v (ręka Jakuba?)

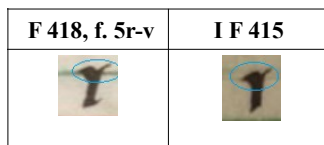
uestibulum et alia re plora bant sacerdotes et leu...
 te ministri domini et vi cent parce domine parce...
 populo tu o... et ne dissipet ora clamantium ad te do...
 mine. **I**mmutemur habitu in cine re et cilici o

Il. 3. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Oddział Rękopisów, Ms. I F 415, fragment f. 22v (ręka Jakuba)

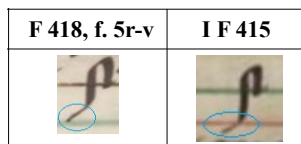
– podobny kształt poziomego elementu neumy *pes*

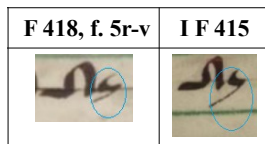
– charakterystyczny sposób notowania *virgi* – dość duża główka nutowa z wyjątkowo cienką kreseczką odchodzącą w przeciwnym kierunku

– bardzo cienka, ale wyrazista zakrzywiona w lewo wprowadzająca kreseczka w *clivis*

– „niemiecki” kształt neumy *oriscus* (w śląskich źródłach po raz pierwszy pojawia się właśnie w I F 415)

Zważywszy na bliskość czasową aktywności rąk piszących kodeksy I F 415 oraz I F 418, nie można wykluczyć, iż pierwsza mogła brać udział (marginalny) również w tworzeniu tej drugiej księgi (I F 418), która, jak się wydaje, powstawała w pewnym pośpiechu (zasadnicze pismo dość niestaranne). Pomimo jednak wyraźnego podobieństwa notacji muzycznej piątej karty rękopisu I F 418 do notacji gradułu I F 415, ich pismo tekstu słownego nie jest tożsame. Nie oznacza to jednak, iż zapisy nie mogły należeć do tej samej ręki, szczególnie że – podobnie jak w przypadku pierwszej karty – obserwować można pokrewieństwo w rozwidleniach laseczek neum *virga* i *pes* oraz liter „b” i „d”, które w tym przypadku charakterystyczne są właśnie dla ręki

graduálu I F 415 (zob. tabela poniżej, wiersze 1 i 2). Pominięte w dotychczasowych badaniach karty 1 i 5 graduálu I F 418 czekają więc na wnikliwą analizę paleograficzną pisma.

rękopisy z I poł. XIII w.		neumy <i>virga</i> i <i>pes</i>	litery <i>b</i> i <i>d</i>
1.	I F 418, f. 5r-v		
2.	I F 415		
3.	I F 399		
4.	I F 414		

Ustalenie ręki mnicha Jakuba na pierwszej karcie graduálu, której oryginalność raczej nie ulega wątpliwości, oznaczałoby, iż kopista ów był zaangażowany – choćby i marginalne – w sporządzenie graduálu I F 418. Tak więc również karta 70 spisana ręką tegoż mnicha raczej nie znalazła się tu przypadkowo, lecz najprawdopodobniej od początku stanowiła integralną część księgi. Pierwotną przynależność f. 70 do graduálu jemielnickiego potwierdzałby ciąg dalszy (względem karty poprzedniej) trzydziestowiecznej foliacji na marginesie oraz następstwo odpowiedniej kompozycji w ramach danego formularza. Stąd nie należałoby jej przypisywać wcześniejszego względem całości rękopisu pochodzenia, jak to sugerowali Wałkowski i Jażdżewski. Być może mnich Jakub, jako najbardziej doświadczony wówczas skrytor w Lubiążu, nadzorował prace pozostałych kopistów, angażując się przy tym w tworzenie spisywanych przez nich dzieł – jak np. w graduale I F 415 i, w znacznie mniejszym stopniu, naszym graduale, wówczas bowiem sam miał spisywać antyfonarz dla filii henrykowskiej (I F 403). Ze względu na stan rękopisu I F 418 (powycinane i pocięte liczne karty) nie da się ustalić realnego udziału kopisty Jakuba w tworzeniu kodeksu I F 418, nie można zatem całkowicie wykluczyć, iż mogła to być jedna z ksiąg wspomnianych w nekrologu jako dzieła Jakuba.

Identyfikacja ręki graduła I F 418 w końcowej – co istotne, oryginalnej – części antyfonarza należącego do produkcji lubiąskiej (I F 403), jak też ustalenie lubiąskiego pochodzenia nieco późniejszych dopisów na marginesach rękopisu, nie pozostawiają wątpliwości, iż księga została sporządzona w Lubiążu, nie zaś Jemielnicy czy Rudach Wielkich. Jemielnickie natomiast byłyby pochodzące z XVII w. karty papierowe zawierające uzupełniające formularze.

Udokumentowana w obu księgach – I F 403 oraz I F 418 – współpraca skryptora opisywanego graduła ze słynnym kopistą Jakubem w końcowym okresie jego działalności (ok. 1225 r.)³³ potwierdza opartą na przesłankach liturgicznych i paleograficznych datację I F 418 na okres 1222–30. Można by zatem przyjąć rok ok. 1225 (plus-minus trzy lata) jako czas powstania rękopisu. Kodeksy I F 418 oraz I F 403, jeśli nawet nie powstawały równoległe, to z pewnością zaraz po sobie.

Trudno też nie zwrócić uwagi na fakt, iż w momencie rozpoczęcia prac nad gradułem I F 418 w klasztorze lubiąskim posługiwano się dopiero co powstałym we własnym skryptorium gradułem I F 415 (z ok. 1220 r.). W tym kontekście czasowa zbieżność procesu fundacyjnego lubiąskiej filii w Henrykowie (1222–28) z powstaniem antyfonarza I F 403 (ok. 1225 r., henrykowska nota własnościowa) oraz graduła I F 418 (1222–30) skłania do przypuszczenia, iż obie księgi mogły być od początku przeznaczone dla wspólnoty henrykowskiej. Potrzeba szybkiego przygotowania wyposażenia liturgicznego dla filii, za które to odpowiedzialny był klasztor macierzysty, tłumaczyłaby też wyraźny brak staranności w piśmie obu ksiąg.

Kiedy i w jaki sposób graduł I F 418 trafił do cystersów jemielnickich? Na to pytanie w tym momencie nie da się udzielić pewnej odpowiedzi. Być może w tym przypadku nie bez znaczenia jest data noty własnościowej (1652 r.), niedługo przedtem bowiem klasztor dwukrotnie miał przeżyć ogromne straty – duży pożar w Jemielnicy w 1617 r., podczas którego spłonął kościół klasztorny (!) wraz z zabudowaniami i biblioteką, w 1627 r. zaś zniszczenie i splądrowanie dóbr cysterskich (w tym kościoła i klasztoru) przez najemne wojska protestanckie Ernsta von Mansfelda³⁴ – w wyniku których jemielnicki mnisi mogli zostać pozbawieni ksiąg potrzebnych do spra-

33 Okres aktywności pisarskiej kopisty Jakuba przypada na lata około 1205–25. Granice wyznaczają datacje ksiąg liturgicznych, natomiast działalność kancelaryjna jest poświadczona w okresie 1212–22, zob.: A. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 230.

34 Henryk Pichen, „Jemielnica – miejscowość, klasztor, kościół. Impresje historyczne”, w: *Johannes Nucius. Epoka, duchowość, życie i twórczość*, red. Remigiusz Pośpiech, Piotr Tarliński, Opole 2008, s. 36–37. Informacja ta – podana przez Pichena bez źródła, rozpowszechniona w popularnych opracowaniach dotyczących historii klasztoru – wymagałaby weryfikacji, być może pod względem daty. Mansfeld rozbity pod Dessau w kwietniu 1626 r., w kilka miesięcy później ruszył wprawdzie przez Śląsk na Węgry, dotarłszy tam jednak, podążył dalej na południe i zmarł jeszcze w tymże 1626 r. w Dalmacji, zob.: Jochen Vötsch, „Ernst II. von Mansfeld-Friedeburg”, w: *Sächsische Biografie*, wyd. online: [https://saebi.isgv.de/biografie/Ernst_II.,_Graf_von_Mansfeld-Friedeburg_\(1580-1626\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Ernst_II.,_Graf_von_Mansfeld-Friedeburg_(1580-1626)), dostęp 12 XII 2022.

wowania liturgii³⁵. W świetle tych wydarzeń nie dziwiłaby obecność w wyposażeniu jemielnickim graduału wspólnoty henrykowskiej – względnie lubiąskiej – który to najpewniej nie był już używany w pierwotnym miejscu przeznaczenia³⁶. Na rzecz Henrykowa przemawiałby tu, poza wspomnianymi już przypuszczeniami, fakt, iż klasztor tamtejszy znajdował się znacznie bliżej Jemielnicy (mniej więcej w połowie drogi z Jemielnicy do Lubiąża), a także i to, iż w okresie wojny trzydziestoletniej dobytek opactwa henrykowskiego uległ zniszczeniu w stopniu znacznie mniejszym niż pozostałych klasztorów cysterskich na Śląsku³⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Broda, Michał. *Biblioteka klasztoru cystersów w Henrykowie do końca XV wieku*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.
- Chachulska, Irina. „O trzech zabytkach muzyczno-liturgicznych z kolekcji Baworowskich przechowywanych w Bibliotece Narodowej”. *Muzyka* 66 nr 1 (2021): 49–80.
- Feldmann, Fritz. *Musik und Musikpflege im mittelalterlichen Schlesien*. Breslau: Trewendt & Garnier, 1938.
- Jażdżewski, Konstanty. „Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiążu z pierwszej ćwierci XIII wieku”. *Studia Źródłoznawcze* 21 (1976): 19–44.
- Jażdżewski, Konstanty. „Litera «e» caudata w dokumentach: przyczynek do dziejów ortografii i paleografii”. *Studia Źródłoznawcze* 23 (1978): 39–52.
- Jażdżewski, Konstanty Klemens. *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992.
- Kloss, Ernst. *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*. Berlin: Dt. Verein für Kunstwissenschaft, 1942.
- Morawska, Katarzyna. *Średniowiecze. Cz. 2*. Warszawa: Sutkowski Edition, 1998 (= Historia Muzyki Polskiej 1).
- Morawski, Jerzy. *Średniowiecze. Cz. 1*. Warszawa: Sutkowski Edition, 2006 (= Historia Muzyki Polskiej 1).
- Pichen, Henryk. „Jemielnica – miejscowość, klasztor, kościół. Impresje historyczne”. W: *Johannes Nucius. Epoka, duchowość, życie i twórczość*, red. Remigiusz Pośpiech, Piotr Tarliński, 35–44. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2008.
- Pikulik, Jerzy. *Polskie graduały średniowieczne*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2001.
- Pikulik, Jerzy. *Śpiewy alleluja o Najświętszej Maryi Pannie w Polskich graduałach przedtrydenckich*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1984 (= Muzyka Religijna w Polsce. Studia i Materiały 6).

35 Z klasztoru jemielnickiego zachowała się tylko jedna księga liturgiczno-muzyczna z XIII w., tj. graduał I F 418.

36 Zachowało się niemało ksiąg liturgicznych z okresu późniejszego, powstałych zarówno w skryptorium lubiąskim, jak też henrykowskim.

37 Michał Broda, *Biblioteka klasztoru cystersów w Henrykowie do końca XV wieku*, Kraków 2014, s. 49–50.

- Schenk, Waclaw. „Rękopisy liturgiczne od XIII do XV w. w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu: II”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 6 (1963): 191–209.
- Schenk, Waclaw. „W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych?”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 21 (1970): 33–54.
- Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1112 ad annum 1786*. Wyd. Joseph Marie Canivez. Louvain: Bureaux de la Revue 1933–41.
- Szendrei, Janka. „Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII–XVI wieku”. W: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, 187–281. Kraków: Musica Iagellonica, 1999.
- Szejnkowska, Helena. *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*. Wrocław: Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe, 1955.
- Vötsch, Jochen. „Ernst II. von Mansfeld-Friedeburg”. w: *Sächsische Biografie*, [https://saebi.isgv.de/biografie/Ernst_II.,_Graf_von_Mansfeld-Friedeburg_\(1580-1626\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Ernst_II.,_Graf_von_Mansfeld-Friedeburg_(1580-1626)), dostęp 12 XII 2022.
- Wałkówski, Andrzej. „Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego. Rozważania na tle badań piśmiennictwa cystersów”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 83 (2005): 105–138.
- Wałkówski, Andrzej. „Lubiąskie rękopisy muzyczne z XIII w. na tle badań nad skryptoriumi cystersów. Nutacja diastematyczna”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum* 18 (2014): 9–34.
- Wałkówski, Andrzej. *Skrytoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII w.* Zielona Góra–Wrocław: WSP, 1996.
- Wolnik, Franciszek. *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2002.
- Wyrwa, Andrzej Marek. „Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich”. W: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. Jerzy Strzelczyk, 25–54. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.

THE JEMIELNICA CISTERCIANS' GRADUAL PL-WRU I F 418. NEW FINDINGS AND
HYPOTHESES

Kept at Wrocław University Library, the manuscript PL-WRu I F 418, referred to in the literature as the Jemielnica Gradual, has not previously been subjected to detailed palaeographic analysis. This omission has led to erroneous claims concerning its provenance and dating.

The hitherto universally accepted claim that the codex originated in the Jemielnica (Ger. Himmelwitz) monastery or in its parent abbey of Rudy Wielkie (Ger. Groß Rauden) has been rejected as a result of detailed palaeographic analysis, which clearly points to Lubiąż (Ger. Leubus) as the place of the manuscript's compilation. The main evidence to that effect is twofold: a) the identification of the scribe's hand as that which also copied one of Lubiąż's oldest antiphonaries (PL-WRu I F 403, from c.1225) and b) the presence of the handwriting of another Lubiąż-based scribe (the copyist of PL-WRu I F 411, from the second half

of the thirteenth century) in later additions to the gradual. The only parts of the codex that originated in Jemielnica prove to be the leaves added in the seventeenth century containing formularies that had been lost as a result of substantial damage to the manuscript.

The previously inconsistent dating has been revised on the basis of the musical notation: calligraphic features and the identification of handwriting in sources from Lubiąż clearly point to the first third of the thirteenth century as the time of the manuscript's compilation. Study of the book's liturgical content, meanwhile, has made it possible to establish this dating more precisely as c.1225 (the original entry on the cult of St Giles points to c.1221 as the *terminus post quem*).

There are also reasons to suspect that both the gradual PL-WRu I F 418 and the antiphonary PL-WRu I F 403 were created for use at Lubiąż Abbey's oldest subsidiary in Henryków (Ger. Heinrichau), as part of the latter monastery's original endowments. It remains to be explained when and how the gradual PL-WRu I F 418 found its way to the Cistercian monastery in Jemielnica.

Translated by Tomasz Zymer

Słowa kluczowe / keywords: gradual jemielnicki / the Jemielnica Gradual, cystersi / Cistercians, notacja cysterska / Cistercians' notation, Jemielnica / Himmelwitz, Lubiąż / Leubus, Henryków / Heinrichau

Dr Irina Chachulska, adiunkt w Zakładzie Muzykologii Instytutu Sztuki PAN, wykłada także chorał gregoriański na II Wydziale Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina. Absolwentka Instytutu Muzykologii KUL oraz Muzyki Kościelnej na UMFC. Jej główne obszary badawcze obejmują zagadnienia paleografii muzycznej, źródłoznawstwa i kodykologii oraz średniowiecznej liturgii i śpiewu Kościoła Zachodniego. Aktualnie prowadzi badania skoncentrowane wokół cysterskich średniowiecznych źródeł chorałowych. Prowadzi polską sekcję bazy CANTUS (Plainchant Sources in Poland – Cantus Planus in Polonia), jest członkiem zespołu badawczego Manuscripta.pl – A guide to medieval manuscript books in Polish collections.
irina.chachulska@ispan.pl

Archiwalne zeszyty „Muzyki” 2010–2022

zamówienia: wydawnictwo@ispan.pl
